"ఎన్నో వద్దు పుస్తావుని పఠించమన్నట్టు నమ్మానోరి! పఠిస్తాం తిని మూర్ఖుల్లయినా, ప్రాణాలు నిలుపుకోటానికి దేవదారాకన్నా దొరక్కుంటె. ఇవ్వాళ్టిట్టా మాడి చచ్చేట్టు."

"పట్నంలో పాతిక వేలు పెట్టి ఇల్లు కట్టించినాను. ఇల్లు కపిలా ఎక్కున్నై నేనే గిజగిజ లాడుతున్నాను."

"పాపిరెడ్డి మగ, పాముమగతో సమానం. గుర్తుంచుకో. ఒంగ మెతుకు లేనివాడివి, నీ కెందుకీ రాజకీయాలు? నా కెదురు నిలిచి సాధించటం నీవల్ల కాదు."

"చదువు మానేసి రమ్మన్నారు. వచ్చేసాను. నే ఎక్కడ ఉండి మిమ్మల్నేం ఉద్ధరించేటట్టు?"

ధర్మయ్య అప్రమిత్తంగా పక్కకి దొర్లినాడు. [illegible]

"[illegible]"

ధర్మయ్య [illegible]

ఆ పిల్లకిప్పుడు ఏడో ఏడు. నీరసంతో ఆ పిల్ల కళ్ళు మూతలు పడినాయి. ఎండిన డొక్కలు ఎగకొస్తుంటే ఎగిరెగిరి పడుతున్నాయి. ఎదురొమ్ము ఎముకలు బయటికి పొడుచుకొచ్చి తమ సంఖ్యని చెబుతున్నాయి.

ధర్మయ్యగుండె బరువెక్కింది. వాలిక పాదాన్ని ఒత్తుకుని మంచంలోనుంచి లేచినాడు. పైపంచెతో ముఖం తుడుచుకుని, దాన్ని కుడిచేత్తో పట్టుకునే, ముందుకు నడిచినాడు. వసారాలో గోడకానుకుని శూన్యంలోకి చూస్తున్న [illegible] తలతిప్పి, ఇంతలో నే [illegible]

[illegible]

తన పుస్తావు. ఇంటిల్లిపాదీ దాన్ని చూసి గుడ్లనీరు గుడ్లకుక్కుకున్నారు. చివరికిఉపాయివాండ్లే దానికండ్లతో మిరపపొడి కొట్టి లాక్కుపోయినారు. శాయన్న తన బిడ్డ వెళ్ళిపోయిందని కుళ్ళికుళ్ళి ఏడ్చినాడు.

ధర్మయ్య కండువాతో ముఖం తుడుచుకుని, కళ్ళొత్తుకొనినాడు. ఆయనకి శాయన్నమాటలు గుర్తొచ్చినాయి.

"ప్రాణాలు నిలుపుకోటానికి దేవదారాకన్నా దొరక్కుంటె. ఇవ్వాళ్టిట్టా మాడి చచ్చేట్టు"

మాటలతోపాటు, శాయన్నరూపమూ కళ్ళల్లో కదిలింది. [illegible]

అలాంటి శాయన్న, ఆ వేళ, చేల గిరటు కనపడే పొద్దునలేచి ఇల్లువదిలి వెళ్ళిపోయినాడు. ఎక్కడికో ఎవరికీ తెలియకుండా ఇప్పురాయి గాలికి పోయినట్టు పోయాడు

ధర్మయ్యమనసు విలవిల లాడింది. కడుపుతీపి పొంగి కన్నీరు తిరిగింది.

ఆలోచించుకుంటూ నడుస్తున్న ధర్మయ్య అప్రయత్నంగా ఆగినాడు ఎదురుకట్ట పిల్లలు కొందరుగుమిగూడి అరుస్తూ, ఒకళ్ళమీదఒకళ్ళు పడి తోసుకుంటున్నారు. ఏమిటోనని ఆ గుంపులోకి వంగి చూసినాడు. వారిలో ఒకడి వద్ద ఎండిపోయిన ఈతపళ్ళున్నాయి. వాటికోసం అందరూ కొట్లాడుకుంటున్నారు. వాడిది అవలే అదవకాయ. ఈ పిల్లలంతా కలిసి వాడిని ఎటూ కదలకుండా దిగ్బంధించినారు. అందరి ఆకారాలూ కంకాళాల్లా ఉన్నాయి.

ధర్మయ్య పెదవులమీద శుష్కహాసం విరిసింది. తొమ్మిది నెలల దారిద్ర్యం మనుష్యుల యౌవనాన్నీ ఆరోగ్యాన్నీ మింగేసి నామమాత్రావశిష్టుల్ని చేసింది.

నాలుగడుగులు వేసేసరికి ఎదురైంది స్వరూపరాణి. ఆ పిల్ల ధర్మయ్య రెండవ కూతురు.

"పుల్లు లేరుకొస్తున్నా నప్పా. నేనాదారాకు దొరక లేదు."

ధర్మయ్య ఆమెవైపు పరీక్షగా చూసినాడు. దాణి ప్రాణాలు కళ్ళల్లో ఉన్నాయి. ఆమె చేతుల్లో పుల్లలమోపు ఉంది. ఎండలో తిరగటంవల్ల చెమట పోసి ఒళ్ళంతా జిడ్డోడుతూంది. "నువ్వు పద. . ." అని కదిలినాడు ధర్మయ్య.

ధర్మయ్యమేధ ఆలోచనలో పడింది. ఇద్దరు కొడుకులూ తనకు కాకుండా పోయారు. మూడోవాడు సత్తాయి. అమాయికుడు. తానంటే అభిమానం, గౌరవం జాస్తి వాడికి. కూతుళ్ళు మాత్రం సాధింపులతో తనని బాధిస్తూ, తాము బాధ పడుతున్నారు. మొన్నటికి మొన్న స్వరాజ్యం అన్నది: "పట్నంలో నా చావు నేను చచ్చేదాన్ని. ఇక్కడికి వచ్చి ఈ పరిస్థితులు చూడలేక నా గుండె పగిలిపోతున్నాది." ఆమె పట్నంలో కాలేజీలో చదువుతూంది. కరువు ప్రబలిన తరవాత తనే ఆమెని గ్రామానికి పిలిపించినాడు. 'ఆడపిల్ల డబ్బు లేకుండా పట్నంలో పూట గడపగలదా?' ఇది తన ఆలోచన. కానీ, ఆమె దీన్ని తన నేరంగా ఎత్తి పొడుస్తూంది క్షణక్షణమూ. స్వాతంత్ర్యం వచ్చిన రోజున పుట్టినపిల్ల కనక 'స్వరాజ్యం' అని పేరు పెట్టుకుని, ఎంతో గారాబంగా, ఆప్యాయంగా పెంచాడు తానామెను.

కుడిబోటనవేలికి ఎదురుదెబ్బ తగలటంతో 'అబ్బా' అనుకున్నాడు ధర్మయ్య. ఆలోచన తెగింది. పరిసరాలు పరికించినాడు. ఏం ఉంది? ఆకులు రాలి మాడిపోయిన చెట్లు, మసిజీవంటి చవిటి పర్రలు.

ఎదురుకట్టఉన్న ఊటకాలువని చూసేసరికి బాధ కలిగింది ధర్మయ్యకి. కాలవలో చుక్కనీరు లేదు. గులకరాళ్ళు కనపడుతున్నాయి. తెల్లటి ఇసుకరేణువులు ఎండకి తళతళా మెరుస్తున్నాయి. గొట్టెక్కి, ఒక్కక్షణం నిలిచి, దీర్ఘంగా నిట్టూర్చి నడక సాగించినాడు ధర్మయ్య.

ఈ ఊటకాలవ, ఇరుగట్లాఉన్న పొలాలూ ఒకప్పుడు తన ఆటపట్టులు. ఈనాడా చేలు నెర్రెలు విచ్చి, బీళ్ళైపోయి తనలాంటివాళ్ళ బ్రతుకులని [illegible]గా మార్చివేసినాయి.

ప్రకృతిమాత కరుణించిన రోజుల్లో తానూ పచ్చగా

కాలే కడుపుకు గంజి తాగడానికి దొరక్క, పురిటిగడ్డ వదలి పారి పోవడం, రాయలేలిన రతనాలసీమ రాయలసీమలో తప్పడంలేదు. మింగ మెతుకు లేకపోయినా, మీసాలకు సంపెంగనూనె పట్టించి, పట్టుపంచలు పెంచుకోవడం, కక్షలు కట్టడం అక్కడే చూస్తాం ... దరిద్రంతోపాటు బుద్ధులు మారతాయి, అది పెద్దల బుద్ధికి ఎరుక కాదు మరి.

బ్రతికినవాడే. కానీ, వెంటవెంటనే అనావృష్టి కలగటంతో వంసారం ఎత్తిపోయింది. ఏ ఏటికాయేడు వర్షాలుంటాయో లేదోనని ఎదబడి పోవటంగా తయారైంది పరిస్థితి. దానికితోడు తాను వయస్సుయి విరిచిపోవటం. అప్పటికీ ఈ ఏడాది తాను చాలా ముందు జాగ్రత్తలు చేసుకొనినాడు. ఎన్నిచేస్తే ఏం? కంట నీరెట్టించింది కాలం. కరువు మొదలైంది. మెత్తులు తీయించి ధాన్యాన్ని చూపెట్టుకు తింటే నాలుగు నెలలు గడిచినాయి. కరువు రాబోతూందని కలగన్నట్టు వెనకేసిన నాలుగు రాళ్ళూ మరో మూడు నెలల్లో హరించుకు పోయినాయి. అవయినా, వరి అన్నానికైతే నెలలోనే వట్టిచేతులు మిగిలేవి. చౌక దుకాణంలోని జొన్నమాక, ఉర్లగడ్డలతో పూటలు వెళ్ళమార్చుబట్టి మూడు నెలలు నెట్టుకొచ్చినాడు. అప్పట్నుంచీ ఎర్రగడ్డలు, దేవదారాకే ప్రాణాధార మైనాయి. అడపా దడపా గంజికేంద్రంవారి గంజినీళ్ళు తమ పాలిట అమృతమైనాయి. అక్కడికి పోయి వరసలో నిలబడితే, ఇంట్లో కుటుంబ సభ్యులెంతమందో అడిగి, అన్ని ముంతల గంజి పోస్తారు. ఆ గంజికేంద్ర మైనా తమ ఊళ్ళో లేదు. రెండు మైళ్ళలో ఉన్న ప్రక్కఊళ్ళో పెట్టారు. దానికి కారకుడు పాపిరెడ్డి.

"ఎక్కడికప్పా?"

ధర్మయ్య ప్రస్తుతంలోకి వచ్చి, తలఎత్తి చూసినాడు. చేతుల్లో మట్టికడవతో సత్తాయి! పది గజాల్లో తలిపెర కనపడుతూంది. 'చాలా దూరం వడిచేను' అనుకుని "ఎక్కడికీ లేదు" అన్నాడు యాదాలాపంగా.

"ఇంటికి పోదాం పదప్పా. గంజి పోసినారియ్యాల."

సత్తాయి కళ్ళల్లో మెరుస్తున్న సంతృప్తినీ, ఆనందాన్నీ చూసేసరికి పేలవమైన నవ్వువచ్చింది ధర్మయ్యకు. ఈ పూట గడుస్తున్నదన్న ఆనందం! 'మనిషిలో కొట్టుకులాడే బ్రతుకుమీది ఆశ ఎంత బలమైన శక్తి!' అనిపించింది.

కండువాతో ముఖాన్న పట్టిన చెమటను తుడుచుకుని "ఇటివ్వు" అంటూ సత్తాయి చేతిలో కడవని తీసికొనినాడు ధర్మయ్య. కండువా వాడికిస్తూ "తుడుచుకో" అనినాడు.

శ్రీమతి శ్యామలాదేవి

"ఫరవాలేదప్పా. నే [illegible]" అంటూ చేతిని చాపినాడు సత్తాయి.

"నీకు [illegible] కావాలా, ఇటి" అని మొక్కి తిరిగినాడుధర్మయ్య [illegible] తండ్రిని [illegible]

* * *

మరునాడు [illegible] కుక్కిమంచంలో [illegible] మేనాలమైల [illegible] పాలిపోయి, [illegible] 'ఇ ఏనాటికి ఏమవుతుం [illegible] అనుకుని నిట్టూర్చినాడు ధర్మయ్య.

ఇంతలో పది [illegible] ఆ యింటి వీధిగుమ్మంలోకి [illegible] వాళ్ళని చూసి మంచంలో లేచికూర్చున్నాడు ధర్మయ్య. వాళ్ళంతా ఆయన దగ్గిరగా చేరినారు.

"ధర్మయ్యగారూ, [illegible] వచ్చినాము." వాళ్ళల్లో ఒక పెద్దమనిషి అడిగినాడు.

"ఏమిటి?" ధర్మయ్యమాట [illegible] ఉంది.

"కరువుకాటకాలతో [illegible] పీనుగుల మౌతున్నాం. దానికితోడు [illegible] చక్కని పనులతో కామందులు మా ప్రాణాలు [illegible] ఊరుకోవటమేనా?"

"ఏమి జరిగింది?"

"ఇదేమన్నా ఊరుకున్నాదా [illegible] ఆయన ఆడింది ఆటగా చలాయిస్తు [illegible] న్నాడు."

"సంగతేమిటి రామయ్యా?" ధర్మయ్య ప్రశ్నలో కొద్దిపాటి విసుగు.

"ఏవుంది పెద్దయ్యగారూ. నా [illegible] అయిదు వందల రూకలు [illegible] దగ్గిర [illegible] నాయి. ఇన్నాళ్ళనుంచి అడుగుతూంటే ఇయ్యాలా రేపని నెట్టుకొచ్చి నిన్నటికి నిన్న 'నీకు నే నేం బాకీలేదు రామయ్యా' అని తేల్చేసినాడు. ఆయనగారిని నమ్ముకుంటే గుంట కూర్చినాడు."

"ఎవరు?"

"ఎవరో ఎవరు? ఆ. . పా. . . పి. . . రెడ్డి." రామయ్య అసహ్యంగా చెప్పినాడు.

"ఆఁ. . . పాపిరెడ్డా?" ధర్మయ్యనోట అప్రయత్నంగా వెలువడినాయి ఈ మాటలు.

"అవును, మాకందరికీ తలలాంటివారు మీరు. ఈ వ్యవహారం మీరే తేల్చాలి. రామయ్యకి మాత్రం ఆ డబ్బేమన్నా ఉద్దరకు వచ్చిందా? పిల్లలు గలవాడు. అన్యాయమైపోతాడు. మీరే ఆదుకోవాలి."

ధర్మయ్య ఆలోచనలో పడినాడు.

'పాపిరెడ్డిపగ పామువగలాంటిది. నా కెదురు నిలిచి సాధించటం నీవల్ల కాదు [illegible]!'

పాపిరెడ్డి హెచ్చరిక గుర్తుకొచ్చింది. కానీ పాపిరెడ్డి చేసింది ఘోరమైన అన్యాయం. నిజానికి అటువంటివెంటే ఎక్కువ ఘోరాలే చేసినాడు [illegible]. కరువు మొదలైన రోజుల్లో గంజికేంద్రం, [illegible] తమ ఊళ్ళో పెట్టించేటప్పుడే ఎదిరించినాడు తను. అప్పుడే అతను తనమీద కక్షగట్టి, బెదిరించింది. అతని బెదిరింపులకి ఎదబడి, అన్యాయాలకి ఒగ్గితే, ఊళ్ళో మంచికి చోటుండదు.